

**THE EMERGENCE OF THE JADIDISM MOVEMENT IN TURKESTAN AND THE
ACTIVITIES OF THE JADIDS**

Tangirov A.J.

Jizzakh DPU, associate professor

Matkarimova N.E.

Jizzakh DPU, student

Abstract: After gaining national independence, Uzbekistan paid special attention to the study of its history in all aspects, the scientific and cultural heritage of its ancestors. One of these legacies was the militant movement that arose in Turkestan at the beginning of the last century. This article expresses opinions about the roots of the Jadidism movement, its influence on the history of our Motherland and people.

Key words: Jadidchilik, Turkestan, Bokchasaroy, Usuli Jadid. New school.

Annotatsiya: O'zbekiston o'zining milliy mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng har jihatdan o'z tarixini o'rganish, ota-bobolardan o'lgan ilmiy, madaniy merosni puxta o'rganish ishiga aloida ehtiborni qaratdi. Ana shunday merosdan biri sifatida o'tgan asrning boshlarida Turkistonda vujudga kelgan harakat- jadidchilik harakati bo'ldi. Mazkur maqolada jadidchilik harakatining paydo bo'lish ildizlari, uning vatanimiz hamda millatimiz tarixiga singa borishi borasida fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Turkiston, Boqchasaroy, Usuli jadid. Yangi maktab.

Аннотация: После обретения национальной независимости Узбекистан уделял особое внимание изучению своей истории во всех аспектах, научного и культурного наследия предков. Одним из таких наследий стало воинственное движение, возникшее в Туркестане в начале прошлого века. В данной статье высказываются мнения о корнях движения джадидизм, его влиянии на историю нашей Родины и народа.

Ключевые слова: Джадидчилик, Туркестан, Бокчасарой, Усули джадид. Новая школа.

Mamlakatimizning mustaqillikka erishishi faqat ijtimoiy-siyosiy jihatdangina emas, balki ma'naviy-ma'rifiy tomondan ham juda katta o'zgarishlarga olib keldi. Mazkur ijobiy o'zgarishlar tufayli, tariximiz saxifalarida qoralanib kelingan davrlar, ijtimoiy-siyosiy harakatlar, oqimlar, buyuk allomalarimiz meroslari endilikda hayotimizning barcha soxalarida qaytadan o'z o'rnini egallamoqda, xalqimizning ma'naviy dunyosini boyitish, poklash va rivojlantirish yo'lida tobora ulkan ahamiyat kasb etib bormoqda.

Jadidchilik yoki jadidizm (arabcha: جدید - yangi) — 19-asr oxiri 20-asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat. Jadidchilik dastlab 19-asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. 19-asrning 90-yillaridan O'rta Osiyoda tarqaldi.

Jadidchilik ilk bor Qrimda 1980-yillarda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida paydo bo'lgan. Jadidchilik harakati vakillari ko'pincha o'zlarini ilg'or, keyinchalik jadidchilar deb atagan. O'sha davrning ilg'or kuchlari, ayniqsa, ziyolilar mahalliy aholining dunyodan ortda qolayotganini sezib, jamiyatni isloh qilish zarurligini anglab yetdi. Jadidchilik mohiyatan siyosiy harakat edi.

Uning shakllanish va mag'lubiyat davrlari bor, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xivada bu davrlar 1895-1905 yillar, 1906-1916, 1917-1920, 1921-1929 yillarni qamrab oladi.

Jadidchilik dastlab madaniy oqim sifatida faoliyat yuritgan. Bu tariqat vakillari taraqqiyot, turkiy tillarni rivojlantirish, bu tillarda adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, ilm-fan yutuqlaridan foydalanish, ayol va erkak tengligi uchun kurash olib borishga chaqirdilar. Keyinchalik jadidlar panturkizm g'oyalarini targ'ib qildilar.

Jadidchilik sovet adabiyotida —burjua-liberal, millatchilik harakati sifatida ta'riflangan. Bu davrda SSSR parchalanib ketganidan keyin ko'proq tanqid qilingan. Ammo bunga qaramasdan jadid namoyandalarning nomlari qayta tiklandi. Feodolizmga qarshi norozilik kayfiyati, zarur taqdirda amaliy yo'lini tutish ma'rifatparvarlikning siyosiy maqsad va mohiyatini ifoda etadi. Bu narsa ma'rifatchilikning ikkinchi bosqichi deb nom olgan 1905-1906 yillardagi voqealar ta'sirida shakllandi. Bu davrda S.Ayniy, A.Avloniy, M.Behbudiy, Munavvarqori va boshqalar nomi bilan boshlangan jadidchilik harakati keng yoyildi. Bu harakat yangi milliy kadrlarni tayyorlab yetishtirish va tarbiyalashda, madaniyatning milliy mustaqillik g'oyalarini targ'ib qilishga da'vat etishda ko'zga tashlandi.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari Turkistonni o'rta asrlar qoloqligi va diniy xurofotdan ozod qilish, shariatni isloh qilish, xalqni ma'rifatli qilish, Turkistonda muxtoriyat hokimiyatini o'rnatish uchun kurashish, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani muomalaga kiritish, milliy armiya qurish edi. Keyinchalik Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xivada erkin fikrli, ilg'or fikrli kishilarning ma'lum guruhlarini tomonidan ochilgan madaniy-ma'rifiy jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi.

Eng muhimi jadidlar o'lkada mavjud bo'lgan madaniyatga yangi mazmun berishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Shu maqsadda san'at, matbuot, maorif, adabiyot sohalarida islohot o'tkazish g'oyalarini ilgari surdilar. Jadidlar avvalambor, maorif sohasida islohotlar o'tkazib xalq ommasining savodxonligi, bilimi, umumiy madaniy saviyasini oshirishga bel bog'ladilar. Natijada —**Usuli jadid** maktablarini ochilishi ulkan ijtimoiy-siyosiy hodisa bo'ldi. XX asr boshlarida yuzaga kelgan 100 ga yaqin shunday maktablarda 100 mingdan ortiq bola tarbiya ko'rdi. Jadidlar maorifning diniy tizimiga ham o'zgartirishlar kiritishga intildilar. Diniy bilimlarni o'qitishga katta ahamiyat berilishi bilan birga dunyoviy fanlar: arifmetika, tarix, geografiya, tabiiyotdan berilgan saboqlar ham muhim o'rin tutadi. Behbudiy diniy tizimni qayta qurish, ruhoniylarni yangi avlodini tayyorlash lozimligini alohida ta'kidlagan edi. Uning — “Padarkush”, Fitratning — “Munozara”, Qudratilloning — “To'y” kabi dramatik asarlarini yuzaga kelishiga ana shu talablar sabab bo'ldi.

“Jadidchilik”ning asosida “jaded” so'zi yotadi. “Jadid”ning ma'nosi “yangi” demakdir. U shunchaki “yangi” yo bo'lmasa, “yangilik tarafdori” degani emas. Balki “yangi tafakkur”, “yangi inson”, “yangi avlod” singari keng ma'nolarni o'zida mujassam etgan.

Istilohning kirib kelishi Ismoilbek Gasprali (Gasprinskiy) ochgan yangi maktab nomi bilan bog'liq. U yozadi:

“...1884-sanasi Boqchasaroyda bir maktabni “usuli jadid”ga qo'ymish edim”¹.

¹ I.G asprali. R a h b a r i m u a l l i m i n y o k i m u a l l i m l a r g a y o ' l d o s h . S i m f e r o p o l ,

1898-y., 4-b et. A y r i m m a ' l u m o t l a r g a q a r a g a n d a . G a s p r a l i 9 b o l a n i o ' q i t i b . 40 k u n d a s a v o d i n i c l i i q a r g a n , o ' q u v c h i l a r 6 o y d a o t a - o n a k i r i v a j a m o a t c h i l i k h u z u r i d a

Bu boshlanishi edi. Istilohning mazmuni maktab doirasida qolmadi, albatta. Abdulla Avloniyning “Taijimai hol”idan: “Shul zamonda (1894— 1904-yillar koʻzda tutiladi. B.Q.) yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik (qadim-jadid) janjali boshlandi. Gʻazit oʻqigʻuvchilarni mullalar “jadidchi” nom bilan atar edilar”²⁴. Jadidlar Usmonli Turkiyadagi “Ganch (yosh) turk”, “Ganch Usmonli” taʼsiri bilan “Yosh buxorolilar”, “Yosh xivalilar”, “Yosh turkistonlilar” ham deb nomlandilar. Birinchi ikki nom rasmiy tashkilot darajasiga koʻtarildi.

Dramaturg Abdulla Badriy 1919-yili “Yosh buxorolilar kimlar?” degan savol qoʻyadi va shunday javob beradi: “... onlarning fikr-u xayollari hamda muddaolari biz bechora va qashshoqlarni gʻurbatdan, yaʼni amirlar, beklar va boylarning zulmlaridan ozod qilmoq va bizlarning rohatimiz va tinchligimiz uchun harakat va taraddud qilmoqdur”

Ushbu mulohazaning sotsialistik mafkura iskanjasida bildirilgani tufayli sotsialistik boʻyoqda berilganini nazardan soqit qilsak, hurlik, ozodlik uchun kurash jamiyatning bosh maqsadlaridan qilib belgilangani maʼlum boʻladi.

Jadidchilik oqim emas, harakatchilik. Ijtimoiy, siyosiy, maʼrifiy harakatchilik. Yaqingacha ham u faqat maʼrifatchilik harakati deb kelindi. Bu ongli suratda qilingan edi. Maqsad jadidchilikning doirasini toraytirish, sotsialistik-kommunistik mafkuradan boshqasi keng xalq ongini qamrab olishi, egallashi mumkin emas, degan soxta tushunchaning asorati edi. Aslida esa jadidchilik:

- 1) jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uygʻonish mafkurasi boʻlib xizmat qildi;
- 2) mustaqillik uchun kurash olib bordi. Jadidlar gʻayrati va tashabbusi bilan dunyo koʻrgan Turkiston muxtoriyati bu yoʻldagi amaliy harakatning dastlabki natijasi edi;
- 3) maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqdi.

Turkistondagi jadidchilik XIX asrning 80-yillarida Rusiya musulmonlari, xususan, Kavkaz va Volga boʻyida yoyilgan shu nomdagi taraqqiyparvarlik harakatining bevosita taʼsiri va samarasi sifatida dunyoga keldi. Bunda yuqorida nomini qayd etganimiz Ismoilbek Gaspralining “Tarjimon” gazetasi (1883) va u asos solgan “usuli jaded” (ikkinchi nomi “usuli savtiya”) maktabi (1884) hal qiluvchi rol oʻynadi.

Shuningdek, bizdagi XIX asrning boshlaridagi eski maktab-madrasa tizimidan noroziliklar, xususan A. Qursaviy (1776—1813), Sh.Maijoniyy (1818— 1889)larning taraqqiyotga toʻsiq boʻla boshlagan Buxoro maktab-madrasa tizimini keskin tanqid qiluvchi . “Al-lavoyih” (“Ravshanliklar”) (A.Qursaviy) va “Vafiyatullo aslof va tahiyyatullo axlof” (“Salaflar vafoti va avlodlar duosi”) (Sh.Maijoniyy) kitoblari maʼlum ahamiyatga ega boʻldi. Nihoyat, xalqdagi haqsoʻzlik va yangilikka ragʻbatni, mumtoz adabiyotimizdagi anʼanaviy hajvni, xususan, 70-yillarning oxirida shoirlarimiz tomonidan tovlamachilik, ziqlilik, tekinxoʻrlik kabi Ovrupo burjua axloqiy munosabatlarini keskin fosh etuvchi turkum asarlarning taʼsirini ham hisobga olmoq kerak boʻladi. Bular aslida adabiyotning ham yangilanayotganidan dalolat edi.

Shuningdek, XIX asrning soʻngida Sharq musulmon mamlakatlari orasida keng yoyilgan Jamoliddin Afgʻoniy (1839—1897), Muhammad Abduh (1849—1905) nomlari bilan xarakterlanuvchi diniy taraqqiyparvarlik, Yevropa mustamla-kachiligiga qarshi birdamlik borasidagi fikrlarni ham nazardan soqit qilib boʻlmaydi.

“Jadid” atamasi Turkiyada XX asr boshidagi adabiyotga, uning ham birgina yoʻnalishiga nisbatan ishlatiladi. Shuningdek, “Rusiya jadidchiligi”, oʻzimizda esa “Buxoro jadidchiligi”, “Turkiston jadidchiligi” degan atamalami uchratamiz. Bizningcha, harakat umumiy, koʻrinishlar aniq boʻlgani uchun farqli, mohiyat bitta — yangilanish. Bu turli joyda turlicha shaklda namoyon boʻldi. Masalan, Turkiyada 1839-yildagi mashhur Mustafa Rashit Posho tomonidan yozilib, Gulxona maydonida eʼlon etilgan va tarixga “Gulxonai xatti humoyun” nomi bilan kirib,

munovaffaqiyat bilan imtihon topshirganlar.

“Tanzimot”ni boshlab bergan davr ham, bizcha, yangilanishdir — jadidchilikdir. To‘g‘ri, u asosan, g‘arblashishni tamal qilib olgan edi. Shuning uchun ham ko‘p o‘tmay, bunga qarama-qarshi ravishda «turkchilik», “usmonchilik”, “islomchilik”, “turonchilik” kabi milliy g‘oyalar o‘rtaga tashlandi.

Yevropalashish bizda ham jadidchilikning muhim xususiyatlaridan bo‘lgan. Chor hukumati bundan mahalliy xalqni ruslashtirish yo‘lida foydalandi ham. Lekin mezon — mahalliy xalqning o‘z dini va e‘tiqodini daxlsiz qoldirish, Ovrupo ilm-fanini shularning muhofazasiga xizmat qildirish uchun bu yerda ham

kurash ketdi. Turkchilik, islomchilik, mahalliy o‘zbekchilik kabilarning bu yerda ham maydonga kelishi bejiz emas. Aslida, bizning jadidlarda fikr va g‘oya qorishiligi juda kuchli. Mana, masalan, yangi o‘zbek adabiyotining shakllanishi boshida turgan Muqimiy, Furqatlarni oling. Ular 30-yillarda jadid adabiyoti vakillari sifatida umuman to‘g‘ri talqin qilingan. Muqimiy o‘z hajviy asarlarida savdo va sanoatning, ya‘ni kapitalistik turmush tarzining milliy axloqimizni buzayotganini tanqid qiladi. Furqat esa uning hayotimizga kirib kelayotganini madh etadi. Biri tasdiq, ikkinchisi inkor yo‘lidan boradi. Yoki Dukchi Eshonni oling. U kuch, zo‘rlilik bilan mustaqillikka erishish tarafdori. U ham jadid: din islohotchisi, siyosiy kurashchi. Juda ko‘p jadidlarimiz uni rad etdilar. Bir qator jadidlarimiz ongli suratda sovetlar bilan hamkorlik qildilar, kommunist bo‘ldilar. Bular bilan hisoblashmoq kerak. Bu hoi, ayniqsa, mustaqillik uchun olib borilgan kurashda yaqqol ko‘rindi. Bu borada 3 yo‘lni kuzatish mumkin:

1. Rusiyaga tobelikdan zo‘rlilik bilan qutulish, istiqlolni kuch bilan olish (Dukchi eshon qo‘zg‘oloni, 1916-yil mardikorlik harakati, bosmachilik)

2. Murosa yo‘li. Ruslar yordamida ma‘rifatga erishish.

Ma‘rifat masalasida haq-huquq olish, milliy xususiyatlarni tiklash (I.Gasprali, M.Behbudiy).

3. Hamkorlik yo‘li. Chor ma‘murlari, so‘ng esa Sho‘ro hukumati bilan birga ularning dasturlarida qatnashish va imkon bo‘lishi bilan mustaqillikni qo‘lga olish. Buning uchun ma‘lum tayyorgarlik ko‘rib borish (Munavvarqori, Hamza, Avloniy).

Nihoyat, bizdagi jadidchilik Kavkaz, Volgabo‘yi, Turkiyadagi jadidchilikka nisbatan an‘analarga ko‘proq bog‘lanib qolgan, umumyevropa ijtimoiy-madaniy jarayoniga tortilish darajasi qiyinroq kechgan jadidchilik. Bizda har bir yangilikning kirib kelish jarayoni g‘oyat og‘ir kechgan. 1985-yildan boshlangan demokratik va oshkoralik jadidchilikni ilmiy asoslarda va rejali o‘rganishga imkoniyat tug‘dirdi. Bir qator ilmiy anjumanlar bo‘lib o‘tdi. Jumladan, 1987-yilning 10-noyabrida O‘zbekiston FA TAIda Turkiston jadidchiligiga bag‘ishlangan maxsus yig‘ilish chaqirildi. Respublikamizning ushbu soha bilan ko‘pdan shug‘ullanib kelayotgan mutaxassislari o‘zaro fikr almashdilar. 1988-yil 12-oktabrda yana xuddi shu joyda Ozarbayjon, Tatariston, Tojikiston, O‘zbekiston, Moskva olimlari ishtirok etgan yirik Xalqaro simpozium bo‘lib o‘tdi. 15 kishi ma‘ruza bilan qatnashdi. Bahsni Izzat Sulton boshlab berdi.

Notiq jadidchilikning shakllanishi va taraqqiyotini an‘anaviy 1905—1917-yillar qilib belgilab, u bosib o‘tgan yo‘lni 1917-yil Oktabr bilan ajratib, ikkiga bo‘ldi. 1917-yilgacha qismini progressiv, undan keyingisini reaksiya deb baholadi. Yo‘nalishni esa ma‘rifatchilik deb belgiladi. Uni siyosiy masalalardan uzoq tutdi. Tabiiyki, anjuman qatnashchilarining ko‘pchiligi bu fikrlarga e‘tiroz bildirdilar. Lekin ustoz adabiyotshunosning jadidchilik o‘zbek adabiyoti parvozi uchun juda katta g‘oyaviy omil bo‘lgani, uni atroflicha o‘rganish va xolis baholash bugungi ilmfanning kechiktirib bo‘lmaydigan vazifasi ekanligi xususidagi mulohazalari barcha qatnashchilar tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Tojikistondan A.Maniyozov, M.Shukurov, R.Hodizoda, G.Ashurov, O.Sayfullayev, Ozarbayjondan A.Mirahmedov, Tataristondan I.Nurullin, O‘zbekistondan E.Yusupov, E.Karimov, H.Ziyoyev, E.Vohidov, S.Qosimov, O.Fayzullayev va ushbu satrlar muallifi qatnashdilar.

Yig'inga boshqalarga qaraganda tojikistonlik vakillar jiddiy tayyorgarlik bilan kelganlari ma'lum bo'ldi. G.Ashurov jadidchilikning bosib o'tgan yo'lini uch davrga bo'ldi:

1. Shakllanish (1905-yilgacha).
2. Taraqqiyot (1905—1917).
3. Bo'linish (1917—1920).

Holbuki, jadidchilik tojiklarda Rusiyadagi turkiy xalqlarga nisbatan keyinroq paydo bo'lgan edi. Masalan, tojikcha usuli jadid maktablari va ular uchun darsliklar 1905-yildan keyingina yuzaga kela boshlagani ma'lum.

Ma'ruzachi jadidshunoslik oldidagi masalalarni belgiladi. Hamkorlik yo'llarini qayd etdi. Aziz Mirahmedov mutaxassislar orasida keng tarqalgan, jadidlarning tashkiliy qurilmalari yo'q edi, degan fikmi shubha ostiga qo'ydi. Umumrusiya musul-monlarining 1905-yildan boshlab tashkil topgan "Ittifoqi musulmin" uyushmasini shu yo'ldagi urinish hisobladi. I.Nurullin qator qiziqarli faktlar keltirdi.

Muhimi, anjuman jadidshunoslarni bir joyga to'pladi. Fikr almashildi, hamkorlik yo'lga qo'yildi. 1989-yil aprelning oxiri mayning boshida O'zFA va Yozuvchilar uyushmasi ishtirokida Adolat komissiyasining 2 kun davom etgan yig'ilishi bo'ldi. O'ttizga yaqin kishi ma'ruza qildi. Yangi faktlar, yangi nomlar o'rta qatag'on qilingan ijodkorlarning merosini o'rganishga bag'ishlangan yig'ilish bo'lib o'tdi. O'zbekistondan uch kishi (O.Sharafiddinov, N.Karimov, B.Qosimov) ishtirok etdi. Yig'inlarning deyarli hammasida jadidchilikning ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotimizda alohida bosqich bo'lganligi qayd etildi, uni xilma-xil yo'nalishlarda o'rganish zarurati aytili, aniq ijodkorlar, ularning faoliyati, merosi haqida fikr almashildi.

Respublikamizning mustaqillikni qo'lga kiritishi, ijtimoiysiyosiy sohada bo'lganidek, ma'naviy-madaniy hayotimizda ham butunlay yangi sahifa ochdi. Biz o'z aqlimizga, o'z mulkimizga, o'z mehnatimizga o'zimiz ega bo'ldik. Tariximizga tegishli fakt hamda hodisalarni, katta-kichik shaxsiyatlarni o'zgalarning ko'zi va aqli bilan baholash barham topa boshladi. Millat va Vatan manfaati harnma narsadan muqaddas tutildi. Shu asnod "Turkiston (Qo'qon) muxtoriyati" nomi bilan tarixga kirgan, jadidlarimizning siyosiy mustaqillik uchun olib borgan kurashlarining ilk namunasi bo'lgan, lekin sho'rolar tomonidan xoinona qonga botirilgan hodisani, "bosmachilik" nomi bilan badnom qilingan, aslida xalqimizning o'z erki, ma'naviyati yo'lidagi kurashi —milliy ozodlik harkatlarini qayta baholash boshlandi.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik o'tgan asrning boshlarida Turkistonga shiddat bilan kirib keldi va millatimiz qalb shuuriga maorif va madaniyatni shiddat bilan kirib kelishini tahminladi. O'z o'rnida mazkur harakat qancha qarshilikka uchradi. Lekin uning g'oyalari va qarashlari millatimiz va maorifimiz tarixida zarhal harflar bilan bitilib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Badriy. Yosh buxorolilar kimlar? - M.: 1919. 3-bet
2. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob —Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davridal, Toshkent, 2000
3. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash, Toshkent, 1999
4. Xo'jayev F., Buxoro inqilobining tarixiga materiallar, Toshkent, 1997
5. Rajabova R. va boshqalar, O'zbekiston tarixi (1917-1993-yillar), Toshkent, 1994
6. N .Karimov . Turkiston muxtoriyati. - T.: 1996;. Qimmatga tushgan ulov yoxud Turkiston muxtoriyatining vujudga kelishi va tor-mor etilishi sabablari. "Tafakkur"j., 1996, 3-son;

**INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL FOR
RESEARCH & DEVELOPMENT**

SJIF 2019: 5.222 2020: 5.552 2021: 5.637 2022:5.479 2023:6.563 2024: 7,805
eISSN :2394-6334 <https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd> Volume 12, Issue 01 (2025)